

ROŚLINY ARRASÓW WAWELSKICH¹

Plants in the Flemish tapestries from Wawel Castle

Anna KOSTUCH, Alicja ZEMANEK

Summary. The plants depicted in the 16th century Flemish tapestries kept at the Royal Castle at Wawel Hill in Cracow were analysed. The studies examined 87 tapestries in which 80 plant taxa were identified, out of them 48 to the species level. The 'flora' of the tapestries includes European species, as well as foreign plants originating mostly from America and Asia e.g. the maize or egg-plant. 'Ecological' view of nature, novel at that time, found its reflection in the presentation of various types of vegetation: temperate deciduous forest, South-European forest, aquatic plants. The painters who designed cartoons for the tapestries had a broad knowledge of plants which was derived from studying nature in Western Europe and the Mediterranean area. Cultivated and exotic species must have been observed in gardens, illustrated herbals or in catalogues of ornamental motifs, popular among the painters.

Key words: Flemish tapestries, Wawel Castle, Renaissance botany.

Mgr Anna Kostuch, Na Błonie 9/76, 30–147 Kraków

Dr hab. Alicja Zemanek, Muzeum Botaniczne i Pracownia Historii Botaniki im. J. Dyakowskiej, Ogród Botaniczny, Instytut Botaniki UJ, ul. Kopernika 27, 31–501 Kraków

*„Czyż więc nie widzisz, że jeśli chcesz
przystąpić do natury, przystępujesz do niej
z środkami naukowymi, stworzonymi przez
innych na podstawie działań natury? A malarz
sam przez się, bez pomocy naukowej [...]
przystępuje [...] do naśladowania tych dzieł natury”.*

LEONARDO DA VINCI – *O malarstwie*

WSTĘP

Jednym z najświetniejszych przykładów „naśladowania natury” w sztuce Renesansu – która w filozofii Leonarda da Vinci [6] miała ambicje naukowe – są arras wawelskie, łączące piękno i harmonię dzieł sztuki z realizmem dorównującym ilustracjom przyrodniczym. Kolekcja wawelska szesnastowiecznych flamandzkich tkanin zwanych arrasami, złożona obecnie ze 142 sztuk, należy do największych w świecie. Obrazy wykonane z różnokolorowych nici

przedstawiają biblijne sceny figuralne, krajobrazy uderzające bogactwem flory i fauny oraz kompozycje alegoryczne. Realistyczne przedstawienia roślin i zwierząt są dowodem szczególnego zainteresowania artystów światem natury i ucieleśniają renesansową ideę symbiozy nauki i sztuki.

Arrasy ozdabiające komnaty królewskiego zamku w czasach świetności Królestwa Polskiego, a w okresach wojen i utraty niepodległości wywożone za granicę, cieszą się szczególnym kultem w naszym społeczeństwie. Były one przedmiotem wielu opracowań specjalistów z różnych dziedzin, głównie historyków sztuki; do najważniejszych należą studia M. Morelowskiego [7] oraz zespołu badaczy pracujących pod kierunkiem J. Szablowskiego [m.in. 10, 11]. Osobnego studium doczekała się „fauna” arrasów służąca nie tylko ilustracji biblijnych przy-

¹ W nieco szerszej formie artykuł został opublikowany w jęz. angielskim w: Mirek Z., Zemanek A. (red.) 1998. Studies in Renaissance botany. *Polish Bot. Stud. Guidebook Series* 20: 205–230.

powieści, ale i pokazaniu rzadkich gatunków, pochodzących z odległych regionów, jak lampart, małpa, struś oraz wywodzących się z prastarych legend, jak bazyliśzek czy jednorożec [2]. Brakuje dotychczas opracowania niezwykle bogatej „flory” arrasów. Niniejszy artykuł, opublikowany również w angielskiej wersji językowej [5], jest próbą wypełnienia tej luki. Ma on charakter wstępnego studium, zawierającego zarys problematyki oraz wyniki analizy części istniejącej kolekcji, obecnie dostępnej do badań. Całość zbioru zasługuje w przyszłości na szerokie, monograficzne opracowanie.

HISTORIA ARRASÓW

Kolekcja arrasów ozdabiająca wnętrza Zamku Królewskiego na Wawelu zawdzięcza swe powstanie Zygmuntowi Augustowi (1520–1572), królowi Polski w latach 1530–1572, kolekcjonerowi i mecenasowi sztuki. Jego dwór znajdował się w kręgach wpływów włoskiego Renesansu, który odegrał dużą rolę w historii kultury Krakowa. Król utrzymywał również kontakty z flamandzkimi artystami i myślicielami. Dla ozdobienia komnat Zamku na Wawelu zamówił ok. 360 arrasów, dostosowanych wymiarami do pałacowych ścian. Arrasy zostały wykonane przez osiem różnych warsztatów tapiseryjnych w Brukseli, na podstawie kartonowych projektów nieznanymi artystami, których identyfikacji dokonali (z dużym przybliżeniem) dwudziestowieczni badacze. Wspaniałe tkaniny budziły powszechny podziw wśród gości wawelskiego zamku, o czym świadczą zachowane dokumenty, m.in. poetyckie opisy tych oryginalnych dzieł sztuki zwanych „ruchomymi freskami Północy”. Po śmierci Zygmunta Augusta unikatowa kolekcja, włączona do Skarbcza Koronnego, uległa rozproszению. Po utracie niepodległości Polski w 1795 r. tkaniny zostały wywiezione do Rosji, na rozkaz carycy Katarzyny II. W następnych latach ozdabiała różne rezydencje dworskie, m.in. Pałac Zimowy w Petersburgu. Wiele z nich uległo wówczas zniszczeniu, ponieważ obcinano je oraz używano do obijania mebli. W 1921 r. ocalałe arrasy (142 sztuki) wróciły do Polski. Drugą wojnę światową prze-

trwały w Kanadzie. W 1961 r. powróciły na Zamek Królewski na Wawelu [11: 58–63]. Z uwagi na silne zniszczenia, jakim uległy w ciągu swej burzliwej historii, wiele z nich pozostaje do dzisiejszego dnia w konserwacji. Najlepiej zachowane (zwykle ok. 45 sztuk) wystawione są w zamkowych komnatach.

OPIS KOLEKCJI

Arrasy są tkaninami o niespotykanych walorach dekoracyjnych, wykonanymi z różnokolorowych nici wełnianych, jedwabnych, srebrnych, złotych i metalicznych. Wśród zachowanych 142 sztuk spotykamy zarówno monumentalne (największe 470 x 900 cm), okrywające niegdyś całe ściany reprezentacyjnych komnat, jak i niewielkie, służące do ozdoby wnęk okiennych (49 x 54 cm). Ich czas powstania określa się na ok. połowę XVI w. Obejmują trzy zespoły zaprojektowane przez różnych artystów, różniące się tematyką przedstawionych obrazów.

ARRASY BIBLIJNE – 19 SZTUK, OK. 1543–1563

Przedstawiają sceny ze Starego Testamentu. M. Morelowski [7] ustalił, że autorem kartonów był Michiel Coxcie (1499–1592), zwany „Rafaelem flamandzkim”, pozostający w kręgu wpływów włoskich. Kartony bordiur czyli ozdobnych obrzeżeń przypisuje się nieznanemu artyście flamandzkiemu z kręgu Cornelisa Florisa i Cornelisa Bosa [11: 155, 351–356].

ARRASY KRAJOBRAZOWO-ZWIERZĘCE CZYLI WERDIURY – 44 SZTUKI, OK. 1553–1565

Zawierają obrazy zwierząt na tle bogatej roślinności. Są one najbardziej interesujące dla przyrodników, z uwagi na bogactwo przedstawionej flory i fauny. Wykonane zostały według kartonów anonimowego artysty antwepskiego, przypuszczalnie z kręgu Pietera Coecke van Aalsta [11: 247, 356–363].

ARRASY Z GROTESKAMI – 79 SZTUK, PRZED 1560 R.

Przedstawiają herby polskie i litery łacińskiego monogramu króla Zygmunta Augusta („S. A”) na tle stylizowanych kompozycji zawierających rośliny, zwierzęta i postacie mitolo-

giczne. Niektóre z nich zostały użyte jako obicia krzesel [11: 367–377].

PRZEDSTAWIENIA ROŚLIN

Identyfikacja gatunków roślin ukazanych na arrasach jest niełatwym zadaniem, mimo wielkiego mistrzostwa ich przedstawienia. „Cechy diagnostyczne”, jakie można brać pod uwagę, są bardzo skromne: pokrój rośliny, kształt kwiatów i owoców, środowisko życia. Brakuje na ogół szczegółów budowy kwiatu, czy cech morfologicznych łodygi lub liścia, ważnych w oznaczaniu żywych roślin. Nieliczne gatunki mają obok kwiatu również owoce, w wielu przypadkach mamy do czynienia z samymi tylko owocami. Dodatkową trudnością jest fakt, że niektóre gatunki mogą pochodzić z wyobraźni artystów, którzy je tworzyli. Z tego względu stopień dokładności niektórych oznaczeń jest problematyczny, w innych możliwe było określenie jedynie rodzaju, do jakiego należy roślina.

Analizą objęto 87 arrasów, a więc 61% istniejącej kolekcji. Pozostałych 55 nie można było uwzględnić, ze względu na zły stan zachowania lub prowadzone prace konserwatorskie. Bogactwo „flory” arrasów jest ogromne. Rośliny są wprowadzane często jedynie tłem dla rozgrywających się scen biblijnych lub obrazów z życia zwierząt, ale przedstawione są z dużym realizmem, tworząc niepowtarzalny nastrój kompozycji. Spotykamy tu fragmenty zbiorowisk roślinnych, jak las, staw, obrazy upraw, a także kompozycje ozdobne, w których piękno i symbolika roślin odgrywają ważną rolę. Podobnie jak w badaniach „żywej” szaty roślinnej, warto zastanowić się zarówno nad składem „flory” arrasów, jak i nad ukazanymi przez artystów obrazami środowiska przyrodniczego. Osobnym zagadnieniem jest zestaw gatunków (w dużym procencie egzotycznych), umieszczonych w kompozycjach groteskowych i na bordiurach.

„FLORA” ARRASÓW

Na objętych analizą arrasach zidentyfikowano 80 taksonów roślin, w tym 48 do gatunku. Identyfikacja wielu roślin jest dyskusyjna, a nie-

których nie udało się w ogóle oznaczyć (niewykluczone, że powstały w wyobraźni artystów). „Flora” arrasów obejmuje rośliny różnych regionów klimatycznych oraz zróżnicowanych siedlisk. Jej skład jest nie tylko odbiciem wiedzy potocznej o przyrodzie, ale również przejawem fascynacji artystów gatunkami egzotycznymi, napływającymi do Europy w XVI w., w wyniku wielkich odkryć geograficznych.

Spośród zidentyfikowanych gatunków większość stanowią rośliny klimatu umiarkowanego, pospolite w Europie Środkowej i Zachodniej, obserwowane prawdopodobnie przez twórców arrasów w naturze, być może w okolicach Brukseli. Są wśród nich dziko rosnące drzewa (np. *Betula* sp., *Fraxinus* cfr. *excelsior* L., *Quercus* sp.), krzewy (np. *Corylus avellana* L., *Rosa* sp., *Sambucus nigra* L.) (Ryc. 1), pnącza (*Hedera helix* L., *Humulus lupulus* L.) oraz rośliny zielne (np. *Anemone nemorosa* L., *Aquilegia vulgaris* L., *Galium odoratum* (L.) Scop., *Taraxacum officinale* Weber) (Ryc. 2). Znajdujemy tutaj kilka roślin synantropijnych, towarzyszących człowiekowi od najdawniejszych czasów, rosnących na brzegach dróg, pól i ogrodów, jak np. *Plantago maior* L. czy *Urtica dioica* L. Ozdobą wielu arrasów są popularne rośliny śródziemnomorskie, które już w średniowieczu wędrowały na północ od Alp, dzięki uprawom w klasztornych ogrodach. Większość z nich, nie wytrzymujących ostrych zim, utrzymywano w wazonach i jedynie latem wystawiano na zewnątrz, jak wawrzyn szlachetny *Laurus nobilis* L., oliwka *Olea europaea* L. czy granat *Punica granatum* L.. Nieliczne udawało się zaaklimatyzować w cieplejszych regionach Europy Środkowej i Zachodniej np. figowiec *Ficus carica* L. (Ryc. 3) lub winorośl *Vitis vinifera* L. Spośród azjatyckich przybyszów do Europy spotykamy bardzo dawno przybyłe rośliny o jadalnych owocach (jabłoni, czereśnia, wiśnia), cytrusy (*Citrus medica* L., *C. limon* (L.) Burm.) oraz rozpowszechnione w XV i XVI w.: pomarańczę chińską (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck) i bakłażan (*Solanum melongena* L.) [8: 87–93; 113–114]. Szczególne zainteresowanie budziły wówczas rośliny nowo odkrytego kontynentu – Ameryki, przywożone do Europy przez kupców i żegla-

Ryc. 1. Las mieszany. Pod dębem (*Quercus* sp.) kwitnący dziki bez czarny (*Sambucus nigra* L.). Fragment arrasu nr 8 („Rozmowa Noego z Bogiem”).

Fig. 1. Deciduous forest. Under oak (*Quercus* sp.) blossoming elder (*Sambucus nigra* L.). Fragment of tapestry No 8 ("The conversation of Noah with God").

Ryc. 2. Las mieszały. W „pietrze drzew” – buk (*Fagus* sp.) i dąb (*Quercus* sp.). Pień buka oplata winorośl (*Vitis vinifera* L.). W runie kwitnące okazy maku (*Papaver* sp.), mniszka lekarskiego (*Taraxacum officinale* Weber), zawilca (*Anemone nemorosa* L.) oraz m.in. liście koniczyny (*Trifolium* sp.). Fragment arrasu nr 34 („Pawie”).

Fig. 2. Deciduous forest. In the “layer of trees” – beech (*Fagus* sp.) and oak (*Quercus* sp.). The trunk of tree entwined with grape (*Vitis vinifera* L.). In the herb layer blossoming poppy (*Papaver* sp.), dandelion (*Taraxacum officinale* Weber), anemone (*Anemone nemorosa* L.), leaves of clover (*Trifolium* sp.). Fragment of tapestry No 34 (“The peacocks”).

rzy. W 1520 r. wystawiano w Brukseli dary Montezumy, ofiarowane przez Corteza cesarzowi hiszpańskiemu Karolowi V, które zainspirowały wielu artystów. We flamandzkiej sztuce manierystycznej obecne są elementy „indiańskie”, które można odnaleźć w pierzastych nakryciach głowy, wzornictwie odzieży i uzbrojenia [11: 321]. Często są również obrazy roślin i zwierząt. Spośród amerykańskich roślin przedstawiono na zbędnych arrasach: ananas jadalny (*Ananas comosus* (L.) Merrill), fasolę (*Phaseolus* sp.), kukurydzę (*Zea mays* L.) (Fig. 4) oraz paprykę (*Capsicum* sp.). Rośliny te zostały wkrótce zaaklimatyzowane w Europie (ananas – uprawiane w szklarniach) i stały się znane powszechnie.

Warto podkreślić, że prawie wszystkie rośliny ukazane na arrasach – to gatunki użytkowe, dziko rosnące lub uprawne, wykorzystywane przez człowieka od najdawniejszych czasów, w życiu codziennym (jako zboża, warzywa i rośliny ozdobne), w rzemiośle i lecznictwie, odgrywające dużą rolę w kulturze materialnej i duchowej. Przedstawienia w sztuce niektórych z nich są niemal równie stare jak cywilizacja. Przykładami mogą być: figowiec, mak, oliwka, palma daktylowa, których szczątki odnaleziono w grobowcach starożytnego Egiptu [4: 102–103, 128–129, 130–134]. Opisy i ryciny tych roślin możemy znaleźć w dziełach autorów starożytnych oraz średniowiecznych i renesansowych.

Nie sposób pominąć symbolicznego znaczenia wielu gatunków, bardzo ważnego w sztuce średniowiecza i Renesansu. Wiele gatunków odgrywało dużą rolę w dawnych wierzeniach, legendach i obrzędach. Symbolika biblijna spletała się tutaj z prastarymi, antycznymi mitami, do których powracali z upodobaniem artyści i myśliciele Renesansu. Przykładem może być wawrzyn szlachetny – symbol zwycięstwa i sławy [3: 177–178], którego wyobrażenie pojawia się na dwudziestu zbędnych arrasach. Autorzy kompozycji oplekli nim herby Polski i Litwy, a także kartusze z monogramami króla Zygmunta Augusta. Winorośl – na starożytnym Wschodzie symbolizująca młodość i wieczne życie, w mitologii Grecji i Rzymu – dionizyjską, zmysłową radość życia, stała się w chrześcijaństwie symbolem niebiańskich rozkoszy [3: 182–183]. Jej

wyobrażenie pojawia się na siedmiu arrasach. W „Dziejach rajskich” winorośl oplatająca drzewa w rajskim ogrodzie wyraża zapewne radość i pełnię bytowania w raju. Bluszcz obecny na trzynastu arrasach jest nie tylko realistycznym elementem wnętrza lasu, ale również symbolem życia wiecznego, przywiązania i przyjaźni aż do śmierci. Taką prawdopodobnie wymowę ma w „Dziejach rajskich”, oplatając jabłonie i palmę. W symbolice pór roku wiosnę wyrażały kwiaty fiołka, lilii i róży. Fiołek wyobrażał cnotę pokory, lilia – czystości. Róża – ulubiona roślina średniowiecznych wirydarzy klasztornych, miała wieloznaczną wymowę. Kwiat uosabiał szczęście wiecznego życia, ciernie – przypominały o bólu i cierpieniach człowieka [3: 186–188, 191–193]. W przedstawieniach roślinnych arrasów kwiatom często towarzyszy zboże – symbol płodności i zmartwychwstania. Arras „Groteska z herbami Polski i Litwy i postacią Cerery” przedstawia boginię urodzaju, z kłosami pszenicy we włosach, trzymającą róg obfitości pełen darów natury, wśród których znajdujemy kolby kukurydzy, kłosy zbóż i wiązanki polnych kwiatów.

OBRAZY ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO

Charakterystyczne dla epoki Renesansu zainteresowanie środowiskiem przyrodniczym znalazło pełne odzwierciedlenie na „ruchomych freskach Północy”. Zainteresowanie to znamienne jest tak dla nauki tego okresu, jak i sztuki. Uczeni interesowali się roślinami w naturze, określali dokładnie typy siedliska, w których występują poszczególne gatunki, ich wymagania świetlne i glebowe. Zaczęli sobie również zdawać sprawę z odrębności flor poszczególnych regionów geograficznych. Artyści przedstawiali realistyczne obrazy przyrody, początkowo jako tło dla scen figuralnych, później – jako samodzielne kompozycje. Arrasy powstały w okresie, gdy rodziło się malarstwo pejzażowe, którego kolebką były Niderlandy. Część z nich, tzn. arrasy krajobrazowo-zwierzęce czyli werdiury, należy do pierwszych ujęć malarstwa krajobrazowego [11: 197, 223].

Trzy grupy tematyczne arrasów, zaprojektowane przez różnych artystów, różnią się spo-

Ryc. 3. „Las mieszany południowoeuropejski” – figa pospolita (*Ficus carica* L.), buk (*Fagus* sp.), bluszcz (*Hedera helix* L.) oplatający pień drzewa. W runie owocująca poziomka oraz kwitnąca roślina przypominająca dzwonek (?*Campanula* sp.) i bodziszek (? *Geranium* sp.). Fragment arrasów nr 34 („Pawie”).

Fig. 3. "South-European forest" – fig tree (*Ficus carica* L.), beech (*Fagus* sp.), ivy (*Hedera helix* L.) climbing on the trunk of the tree. In the herb layer fruiting strawberry (*Fragaria* sp.), blossoming plant resembling bellflower (?*Campanula* sp.) and cranesbill (? *Geranium* sp.). Fragment of tapestry No 34 ("The peacocks").

sobem ujęcia środowiska naturalnego. Najbardziej interesujące dla przyrodnika są pionierskie w historii sztuki arraszy krajobrazowo-zwierzęce, ukazujące z niezwykłą sugestywnością obrazy naturalnych zbiorowisk roślinnych. Bogaty zestaw roślin uprawnych można podziwiać na arrasach z groteskami. Stosunkowo najmniej interesujące są obrazy roślinności arrasów biblijnych, stanowią bowiem jedynie tło dla rozgrywających się scen ze Starego Testamentu.

ARRASY KRAJOBRAZOWO-ZWIERZĘCE

„Ekologiczne” spojrzenie na arraszy krajobrazowo-zwierzęce pozwala na wyróżnienie trzech typów roślinności: „europejskich lasów mieszanych klimatu umiarkowanego”, „lasów mieszanych Obszaru Śródziemnomorskiego” oraz „roślinność wodną”. Cudzystowy, w które ujęto powyższe nazwy wyrażają umowność stosowanych tu terminów.

„Europejski las mieszany klimatu umiarkowanego” (arrasy: 22, 30, 32, 40, 41, 52)

Charakterystyczny dla Europy klimatu umiarkowanego las mieszany odtworzony został na kilku arrasach w sposób realistyczny (Ryc. 1). Możemy na nich podziwiać gęszcz wysokich drzew, wśród których króluje dąb (*Quercus* sp.), buk (*Fagus* sp.), jesion (*Fraxinus* cfr. *excelsior* L.), lipa (*Tilia* sp.), brzoza (*Betula* sp.). Piętro krzewów tworzą zarośla dzikiego bzu czarnego (*Sambucus nigra* L.), jeżyny (*Rubus* sp.), leszczyny (*Corylus avellana* L.), róży (*Rosa* sp.). Bogate runo tworzą m.in.: babka zwyczajna (*Plantago major* L.), czworolist (*Paris quadrifolia* L.), kokoryczka (*Polygonatum* sp.), marzanka wonna (*Galium odoratum* (L.) Scop.), mniszek lekarski (*Taraxacum officinale* Weber), zawilec gajowy (*Anemone nemorosa* L.).

„Las mieszany południowoeuropejski” (arrasy: 22, 24, 38, 39, 40)

Przejawem wpływów śródziemnomorskich są przedstawienia lasów zawierających drzewa charakterystyczne dla tego regionu (Ryc. 3, 5, 6), jak kasztan jadalny (*Castanea sativa* Miller) czy oliwka (*Olea europaea* L.). Ich pnie owinięte są często cieniolubnymi pnączami, jak

bluszcz (*Hedera helix* L.) czy tamus (*Tamus communis* L.), spotykamy też wawrzyn szlachetny (*Laurus nobilis* L.) i figowiec (*Ficus carica* L.). Czasem zdarzają się „dziczące” gatunki obcych regionów, nie wiadomo czy wprowadzone tu siłą wyobraźni artystów, czy też może obserwowane w naturze; a więc drzewa cytrusowe (*Citrus* sp.), kosaciec niemiecki (*Iris germanica* L.), czarnuszka siewna (*Nigella sativa* L.).

„Roślinność wodna” (arrasy: 22, 30, 32, 40, 41, 52)

Urozmaicheniem krajobrazów leśnych są ukazane z dużym mistrzostwem potoki o zarośniętych brzegach lub śródleśne stawy (Ryc. 7). O tym, że obserwowane były w naturze, świadczą zestaw charakterystycznych roślin wodnych: kosaciec żółty (*Iris pseudacorus* L.), niezapominajka błotna (*Myosotis scorpioides* L.), pałka wodna (*Typha latifolia* L.), strzałka wodna (*Sagittaria sagittifolia* L.), trzcina pospolita (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steudel).

OBRAZY UPRAW I ROŚLIN UŻYTKOWYCH

ARRASY BIBLIJNE

Na monumentalnych arrasach ukazujących sceny ze Starego Testamentu roślinność spełnia funkcję drugorzędną, jest bowiem tylko tłem dla rozgrywających się dramatycznych scen. Interesujące są obrazy upraw i roślin uprawnych pojawiające się na trzech arrasach. Pierwowzór wszystkich ogrodów świata – ogród rajski (ukazany w „Dziejach rajszych”) zawiera zestaw wielu gatunków uprawnych, m.in. jabłoń, oliwkę, palmę daktylową. „Drzewo wiadomości dobrego i złego” – to jabłoń; zakazany owoc trzymany w ręku przez pierwszą kobietę jest bowiem jabłkiem. Charakterystyczny dla śródziemnomorskiego pejzażu obraz winnicy ukazany jest na arrasie „Upicie się Noego”. „Wejście zwierząt do arki” przedstawia nie tylko zwierzęta, które mają zostać ocalone przed potopem, ale również owoce, ładowane do koszy w pośpiechu i wysypujące się na ziemię; czereśnie (lub wiśnie), figi, jabłka i winogrona. W „Ucieczce Kaina przed gniewem Bożym” na palącym się stosie ofiarnym widzimy, obok złożonego w ofie-

Ryc. 4. Amorek z bukietami owoców i jarzyn (*Allium* sp. (?), *Ficus carica* L., *Mespilus germanica* L., *Zea mays* L.). Pnącze powyżej głowy amorka – owocujący tamus (*Tamus communis* L.). Fragment arrasu nr 89 („Groteska z herbami Polski i Litwy i postacią Cerery”).

Fig. 4. Cupid with bunches of fruits and vegetables (*Allium* sp.(?), *Ficus carica* L., *Mespilus germanica* L., *Zea mays* L.). The vine climbing above cupids head – fruiting *Tamus communis* L. Fragment of tapestry No 89 (“A grotesque with the coats of arms of Poland and Lithuania, and the figure of Ceres”).

rze baranka, owoce czereśni (lub wiśni), dyni, figi, granatu, jabłek, leszczyny, pomarańczy, śliw i winogron (Ryc. 8). Ze zdziwieniem zauważamy też plony pochodzące z Nowego Świata, jak fasolę i kukurydzę, których nie mogli zbierać ze swoich pól bohaterowie biblijni. Te amerykańskie akcenty są niewątpliwie „znakiem czasu” i symbolizują być może pragnienie jedności nowo odkrytego kontynentu z chrześcijańskim światem.

ARRASY Z GROTESKAMI

Z punktu widzenia historii sztuki i botaniki na szczególną uwagę zasługują tzw. groteski. Pojawiają się one na arrasach z herbami i inicjałami królewskimi oraz na bordiurach (obrzeżeniach) pozostałych arrasów, a więc biblijnych i krajobrazowo-zwierzęcych. Przedstawiają symboliczne kompozycje postaci mitologicznych, istot zoo- i antropomorficznych, na tle fragmentów architektury i bogatej roślinności (Ryc. 9). Ukazując piękno, bogactwo i witalne siły przyrody – są szczególnego rodzaju syntezą antyku, italianizmu i flamandzkiej inwencji [11: 275]. Fascynują dziś nie tylko historyków sztuki i kultury, ale i botaniki. To tutaj znajduje najpełniejszy wyraz zainteresowanie ówczesnych artystów wszelkiego rodzaju „osobliwościami natury”: oryginalnymi muszlami, egzotycznymi gatunkami zwierząt i roślin, świeżo przywiezionymi z dalekich kontynentów. We „florze” królują rośliny uprawne, ozdobne, owocowe, zboża i warzywa. Rośliny ozdobne ukazane są w postaci wiązanek, girland lub kompozycji kwiatowych wyłaniających się z fantazyjnych koszy (arrasy: 1, 2, 3, 89, 93, 94, 106). Najczęściej przedstawiane są kwiaty barwinka (*Vinca* sp.), dzwonka (*Campanula* sp.), goździka (*Dianthus* sp.), orlika pospolitego (*Aquilegia vulgaris* L.), powojnika (*Clematis* sp.) i róży (*Rosa* sp.). Funkcję ornamentalną pełnią również owoce podtrzymywane przez alegoryczne postacie lub oplatające stylizowane fragmenty architektury (arrasy: 81, 89, 93, 94, 98). Są to bakłazany, cedraty, cytryny, czereśnie (lub wiśnie), dynie, figi, granaty, grusze, jabłka, kasztany jadalne, miechunki, nieszpulki, oliwki, pomarańcze, śliwy, tykwy oraz winogrona. W owocowe girlandy wplecione są

również warzywa, jak czosnek, groch, papryka oraz bulwy i korzenie niezidentyfikowanych gatunków (arrasy: 81, 89). Pojawiają się też zboża, np. pszenica i kukurydza (89, 98).

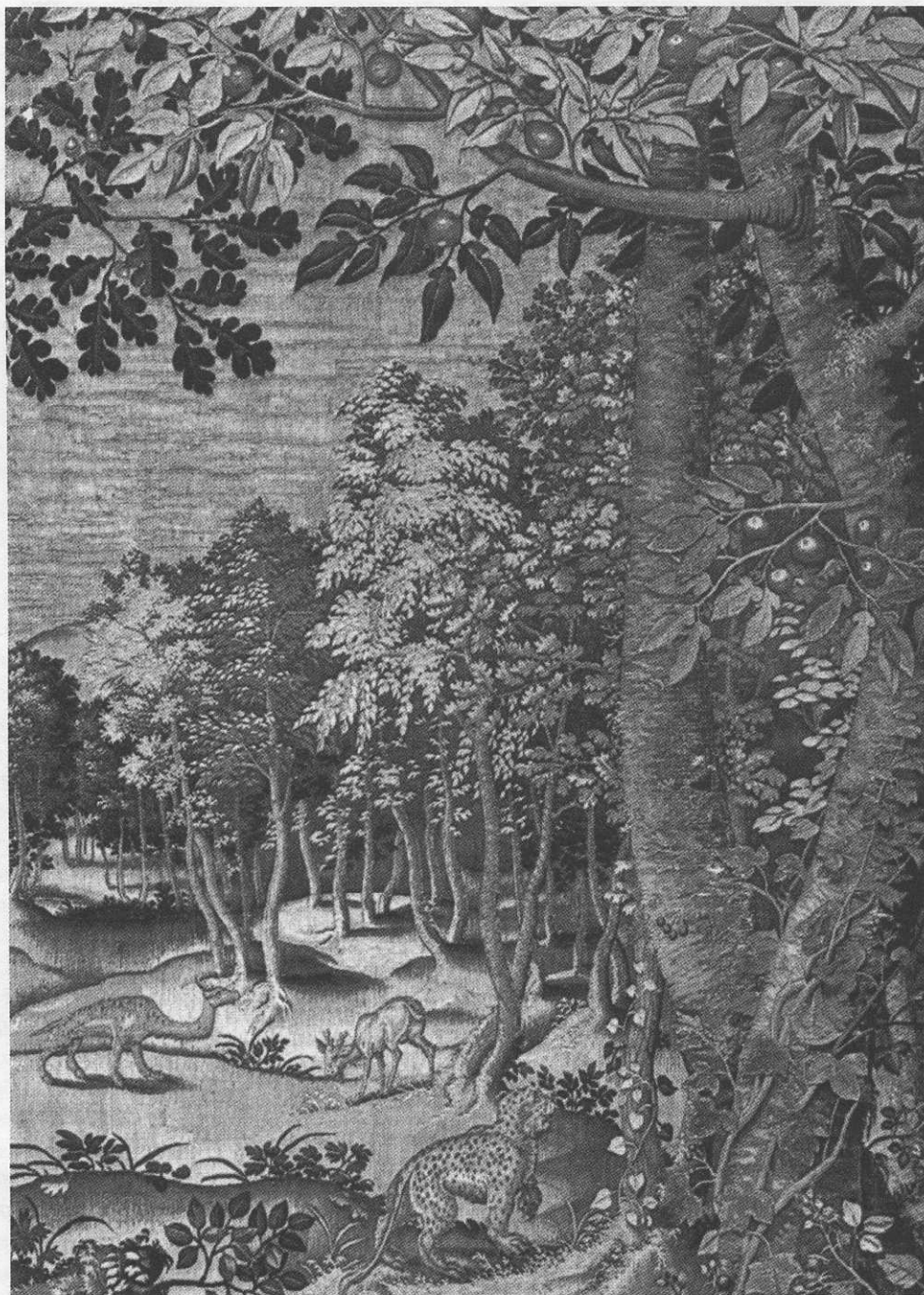
UWAGI KOŃCOWE

Analiza przedstawień roślinnych na arrasach wawelskich z kolekcji Zygmunta Augusta jest pierwszym, wstępnym opracowaniem tych bezcennych zabytków z punktu widzenia botaniki. Badania objęły 87 arrasów obecnie dostępnych do badań, spośród 142 istniejących, a więc ponad 60% kolekcji. Zidentyfikowano 80 taksonów roślin, w tym 48 do gatunku. W przyszłości warto byłoby zanalizować całość istniejącej kolekcji. Być może pozwoli to na uściślenie niektórych oznaczeń. Bogactwo i różnorodność „flory” arrasów sprawia, że wyłoniło się tutaj szereg problemów, o charakterze mniej lub bardziej interdyscyplinarnym.

1. Charakterystyka fitogeograficzna „flory arrasów” wykazała obecność trzech grup gatunków: europejskich klimatu umiarkowanego, europejskich klimatu śródziemnomorskiego oraz pozaeuropejskich, pochodzących głównie z Ameryki i Azji.

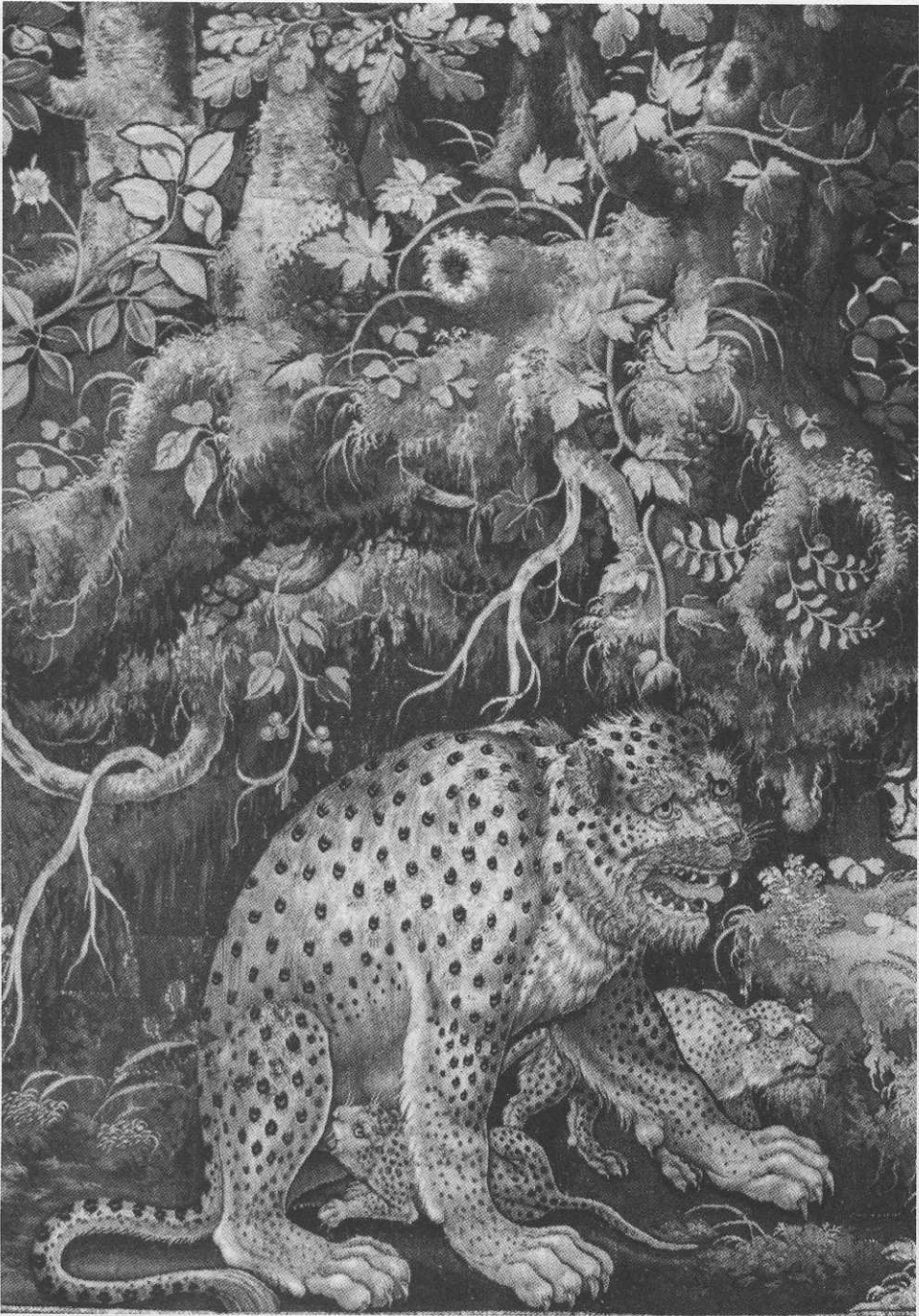
2. Prawie wszystkie rośliny to gatunki użytkowe, dziko rosnące lub uprawne, pozyskiwane przez człowieka jako źródło pokarmu, odgrywające dużą rolę w rzemiośle, lecznictwie, magii i kulturze. Gatunki przedstawione na arrasach można spotkać również w botanicznej literaturze XVI w., ponieważ przyrodnicy tego czasu interesowali się głównie użytkowym aspektem flory świata.

3. Arrasy są przykładem symbiozy nauki i sztuki, tak charakterystycznej dla czasów Renesansu. Zarówno artyści, jak i uczeni przedstawiali realistyczne obrazy i opisy przyrody, w jej różnorodności i pięknie. W tym celu prowadzili precyzyjne obserwacje gatunków oraz zbiorowisk roślinnych decydujących o charakterze krajobrazu danego regionu. „Ekologiczne” spojrzenie na przyrodę, nowatorskie w ówczesnej nauce, znalazło tutaj odzwierciedlenie w przedstawieniach różnych zbiorowisk roślinnych: głównie lasu klimatu umiarkowanego i Obszaru

Ryc. 5. „Las mieszany południowoeuropejski” – owocujące drzewo pomarańczy (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck), bluszcz (*Hedera helix* L.) oplatający pień. Fragment arrasu nr 39 („Walka smoka z panterą”).

Fig. 5. „South-European forest” – fruiting orange tree (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck), ivy (*Hedera helix* L.) climbing on the trunk of the tree. Fragment of tapestry No 39 (“The fight of the dragon with the panther”).

Ryc. 6. Wnętrze lasu – dąb (*Quercus* sp.), buk (*Fagus* sp.), róża (*Rosa* sp.), winorośl (*Vitis vinifera* L.). Fragment arrasu nr 20 („Walka lamparta z niedźwiedziem”).

Fig. 6. Inside of the forest – oak (*Quercus* sp.), beech (*Fagus* sp.), rose (*Rosa* sp.), grape (*Vitis vinifera* L.). Fragment of tapestry No 20 (“The fight of the leopard with the bear”).

Ryc. 7. Fragment stawu na arrasie nr 37 („Wydra z rybą w pysku, łabędzie, czaple i fantastyczne gady”) – pałka wodna (*Typha latifolia* L.), trzcina pospolita (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steudel) oraz niezidentyfikowana roślina z rodziny *Araceae*.

Fig. 7. Fragment of pond in the tapestry No 37 (“The otter with a fish in the snout, swans, herons and fantastic reptiles”) – great reedmace (*Typha latifolia* L.), common reed (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steudel), and unidentified plant from *Araceae*.

Ryc. 8. Fragment arrasu nr 6 („Ucieczka Kaina przed gniewem Bożym”). Na stosie ofiarnym owoce fasoli (*Phaseolus* sp.), czereśni lub wiśni (*Prunus avium* L. lub *P. cerasus* L.), dyni (*Cucurbita* sp.), figi (*Ficus carica* L.), kukurydzy (*Zea mays* L.), leszczyny (*Corylus avellana* L.), pomarańczy (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck, śliwy (*Prunus* sp.) i winorośli (*Vitis vinifera* L.).

Fig. 8. Fragment of tapestry No 6 (“Cains escape from Gods wrath”). On the burning stake beans (*Phaseolus* sp.), cherries (*Prunus avium* L. or *P. cerasus* L.), pumpkins (*Cucurbita* sp.), figs (*Ficus carica* L.), maize (*Zea mays* L.), hazel-nuts (*Corylus avellana* L.), oranges (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck, plums (*Prunus* sp.) and grapes (*Vitis vinifera* L.).

Ryc. 9. Bogini urodzaju Cerera, z wieńcem zbóż we włosach, trzymająca róg obfitości pełen kwiatów i owoców (*Centaurea* sp., *Citrus* sp., *Mespilus germanica* L., *Papaver* sp., *Zea mays* L.). Obok – wiązanki owoców (*Castanea sativa* Miller, *Citrus sinensis* (L.) Osbeck, *Cucurbita* sp., *Ficus carica* L., *Lagenaria siceraria* (Molina) Standley). Fragment arrasu nr 89 („Groteska z herbami Polski i Litwy i postacią Cerery”).

Fig. 9. Figure of Ceres – the goddess of the harvest with the ears of cereals in her hair, holding the horn of plenty filled with flowers and fruits (*Centaurea* sp., *Citrus* sp., *Mespilus germanica* L., *Papaver* sp., *Zea mays* L.). Besides, the bunches of fruits (*Castanea sativa* Miller, *Citrus sinensis* (L.) Osbeck, *Cucurbita* sp., *Ficus carica* L., *Lagenaria siceraria* (Molina) Standley). Fragment of tapestry No 89 (“Grotesque with the coats of arms of Poland and Lithuania, and the figure of Ceres”).

Śródziemnomorskiego oraz roślinności wodnej. Wspólne dla nauki i sztuki było również zainteresowanie gatunkami egzotycznymi, aklimatyzowanymi w Europie.

4. Malarze projektujący kartony do arrasów posiadali szeroką wiedzę o przyrodzie. Czerpali ją zapewne ze studiów natury w zachodniej Europie (być może w okolicach Brukseli) oraz w Obszarze Śródziemnomorskim (autor projektów arrasów biblijnych, Michiel Coxcie przebywał kilka lat w Rzymie). Gatunki uprawne i świeżo wprowadzone rośliny „egzotyczne” musieli widzieć w ogrodach, ilustrowanych publikacjach (tzw. zielnikach) lub wzornikach motywów zdobniczych, popularnych wśród malarzy.

5. Osobnym zagadnieniem jest symbolika roślin, czasem trudna do odczytania z uwagi na wieloznaczność symboli oraz wysoki stopień realizmu niektórych arrasów, co zdaje się wskazywać, że w niektórych przypadkach celem artysty było wierne przedstawienie natury, bez podtekstów symbolicznych.

6. „Flora” arrasów jest o wiele bliższa rzeczywistości, aniżeli „fauna”, zawierająca takie „relikty średniowiecza”, jak jednorożec, czy bazyliżek [2]. Jest to niewątpliwie wpływ poziomu ówczesnego przyrodoznawstwa. Wiedza o szacie roślinnej świata wyprzedziła wiedzę zoologiczną, która dysponowała wówczas bardzo fragmentarycznymi informacjami o zwierzętach.

Zestawiona poniżej lista taksonów roślin zidentyfikowanych na arrasach w dużej mierze ma charakter prowizoryczny – uściślenie oznaczeń wymaga dłuższych studiów porównawczych.

ANEKS

1. LISTA ROŚLIN ZIDENTYFIKOWANYCH NA ARRASACH²

Poniżej zestawiono w porządku alfabetycznym spis taksonów zidentyfikowanych na arrasach. Obok łacińskiej nazwy gatunku podano w nawiasie numer arrasu w katalogu zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu. W drugiej czę-

ści aneksu zamieszczono spis tytułów arrasów wraz z ich numerami.

Ananas comosus (L.) Merrill (93)
Anemone nemorosa L. (1, 8, 20, 31, 39)
Allium sp. (?) (89)
Araceae (37)
Arum sp. (30)
Aquilegia vulgaris L. (7, 93, 106)
Asplenium viride Hudson (22)
Bellis perennis L. (1)
Betula sp. (38, 52, 63)
Campanula sp. (34, 81)
Capsicum sp. (81)
Castanea sativa Miller (22, 89)
Centaurea sp. (89)
Citrus medica L. (94)
Citrus limon (L.) Burm. (93)
Citrus sinensis (L.) Osbeck (5, 6, 22, 37, 38, 39, 54, 89, 106)
Clematis sp. (2, 38, 39, 63, 89)
Corylus avellana L. (6)
Cucurbita sp. (arrasy: 81, 89, 93, 94, 98; bordiury arrasów: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 16)
Dianthus sp. (arras 94; bordiury arrasów: 1, 2, 3, 11, 14, 16, 17)
Dryopteris sp. (?) (4)
Equisetum cfr. *arvense* L. (?) (37)
Fagus sp. (20, 30, 34, 39, 40)
Ficus carica L. (6, 10, 34, 89)
Fragaria sp. (1, 2, 10, 30, 34)
Fraxinus cfr. *excelsior* L. (4, 15, 31)
Galium odoratum (L.) Scop. (10, 38, 54)
Geranium sp. (22, 34, 38)
Hedera helix L. (1, 6, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 30, 34, 38, 39, 40, 63)
Humulus lupulus L. (63)
Ilex aquifolium L. (1)
Iris germanica L. (52)
Iris pseudacorus L. (1, 30)
Lagenaria siceraria (Molina) Standley (arrasy: 89, 94, 98; bordiury arrasów: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 20, 37, 40, 54)
Laurus nobilis L. (arras 39; bordiury arrasów: 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 37, 38, 54, 94, 98)

² Nazwy roślin według Flora Europea [12] oraz Bailey'a L. H. i Bailey'a E. Z. [1]

Lilium sp. (93)
Malus sp. (1, 81, 89)
Malva sp. (?) (54)
Mespilus germanica L. (89)
Myosotis scorpioides L. (30)
Nigella sativa L. (93)
Olea europaea L. (1, 89, 94)
Oryza sativa L. (?) (98)
Papaver sp. (34, 89)
Paris quadrifolia L. (31, 41)
Phaseolus sp. (6)
Phoenix dactylifera L. (1)
Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steudel
 (37, 63)
Physalis alkekengi L. (89, 93, 94, 98)
Pisum sativum L. (81)
Plantago major L. (1, 7, 8, 14, 15, 38, 39)
Polygonatum sp. (?) (7)
Primula sp. (6, 32)
Prunus avium L. lub *P. cerasus* L. (6, 10, 89)
Prunus sp. (arrasy: 6, 89, 93, 94; bordiury arrasów: 2, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 52, 54)
Pteridium aquilinum (L.) Kuhn (16)
Punica granatum L. (6, 81, 89, 93, 94)
Pyrus sp. (89, 93, 98)
Quercus sp. (6, 8, 11, 15, 20, 30, 31, 34, 38, 39, 40)
Rosa sp. (6, 14, 20, 22, 31, 32, 37, 39, 63)
Rubus sp. (1, 3, 7, 16, 30, 38)
Sagittaria sagittifolia L. (42, 57, 63)
Sambucus nigra L. (8)
Smilax aspera L. (22, 39)
Solanum dulcamara L. (55)
Solanum melongena L. (bordiura arrasu 74)
Tamus communis L. (8, 9, 34, 38, 89)
Taraxacum officinale Weber (9, 34)
Tilia sp. (4, 8, 15, 30)
Trifolium sp. (1, 7, 17, 22, 34, 38)
Triticum sp. (89)
Typha latifolia L. (37, 63)
Urtica dioica L. (1)
Vaccinium myrtillus L. (41)
Verbascum sp. (1, 15, 20, 63)
Veronica cfr. *officinalis* L. (?) (20)
Vinca sp. (93)
Viola sp. (1, 10, 32, 37)

Vitis vinifera L. (1, 6, 10, 20, 34, 55, 93, 94, 101)

Zea mays L. (6, 89)

2. SPIS ARRASÓW, NA KTÓRYCH ZIDENTYFIKOWANO ROŚLINY³

I. ARRASY BIBLIJNE

DZIEJE PIERWSZYCH RODZICÓW

1. Dzieje rajske
2. Adam uprawiający ziemię
3. Ofiara Abła
4. Zamysł bratobójstwa
6. Ucieczka Kaina przed gniewem Bożym

DZIEJE NOEGO

7. Upadek moralny ludzkości przed potopem
8. Rozmowa Noego z Bogiem
9. Budowa arki
10. Wejście zwierząt do arki
11. Potop
13. Dziękczynienie Noego
14. Bóg błogosławi Noego
15. Upicie się Noego

DZIEJE WIEŻY BABEL

16. Budowa wieży
17. Gniew Boży
18. Pomieszanie języków
19. Rozproszenie ludzkości

II. ARRASY KRAJOBRAZOWO-ZWIERZĘCE (WERDIURY)

20. Walka lamparta z niedźwiedziem
22. Lama (?) i pasące się bydło
26. Kaczki z kaczetami, papuga i ryś
28. Gad fantastyczny, wąż i zimorodek
30. Biegające łanie
31. Koza, wąż i ryś
32. Leżący daniel, ssak drapieżny i kaczor
33. Kozioł
34. Pawie
37. Wydra z rybą w pysku, łabędzie, czaple i fantastyczne gady
38. Dziki i lew zagryzający małpę

³ Numery odpowiadające sygnaturom w katalogu Zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu

39. Walka smoka z panterą
40. Jednorożec – żyrafa i ryś
41. Jeleń z łanią, kaczki i żółw
42. Rodzina borsuków
43. Fantastyczny drapieżnik
51. Małpa i kozzatka
52. Czapla-bąk
53. Bocian i króliki
54. Lis pożerający ptaka i królik
55. Wielbłąd, króliki i paw
56. Dziki kot
57. Dwa strusie
60. Żuraw z wężem w dziobie
63. Dwa lamparty, bażant i małpka

III. ARRASY Z GROTESKAMI

64. Herb Polski oraz herb i inicjały Krzysztofa Krupskiego, starosty horodelskiego, w tle krajobraz ze zwierzętami
67. Herb Polski na tle krajobrazu ze zwierzętami (7 kopii)
68. Herb Litwy na tle krajobrazu ze zwierzętami (6 kopii)
81. Groteska z herbami Polski i Litwy z postacią Victorii (8 kopii)
89. Groteska z herbami Polski i Litwy z postacią Cerery (4 kopie)
93. Groteska z monogramem króla „S. A.” i globusem
94. Groteska z monogramem króla „S. A.” w kartuszu (4 kopie)
98. Groteska z monogramem króla „S. A.” w medalionie (3 kopie)
101. Kartusz z monogramem króla „S. A.” podtrzymywany przez satyrów (5 kopii)

106. Pokrycie krzesła z monogramem króla „S. A.” (6 kopii)

LITERATURA

- [1] BAILEY L. H., BAILEY E. Z. 1976. Hortus Third. A Concise Dictionary of Plant Cultivated in the United States and Canada. Macmillan Publishing Co, New York, London.
- [2] BERNASIKOWA M. 1974. Geneza artystyczna arrasów krajobrazowo-zwierzęcych z kolekcji króla Zygmunta Augusta. *Studia Muzealne* 10: 14–27.
- [3] FORSTNER D. 1990. Świat symboliki chrześcijańskiej. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa.
- [4] MANNICHE L. 1993. An Ancient Egyptian Herbal. British Museum Press, London.
- [5] KOSTUCH A., ZEMANEK A. 1998. Plants in the 16th century Flemish tapestries from Wawel Castle (Cracow, Poland) W: MIREK Z., ZEMANEK A. (red.). *Studies in Renaissance botany. Polish Bot. Sud. Guidebook Series* 20: 205–230.
- [6] LEONARDO DA VINCI 1958. Pisma wybrane. Wybrał, przełożył i wstępem opatrzył Leopold Staff. Czytelnik, Warszawa.
- [7] MORELOWSKI M. 1925. Arrasy wawelskie Zygmunta Augusta. *Sztuki Piękne* 1.
- [8] NOWIŃSKI M. 1977. Dzieje roślin i upraw ogrodniczych. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- [9] NOWIŃSKI M. 1983. Dzieje upraw i roślin leczniczych. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- [10] SZABŁOWSKI J. (red.) 1972. The Flemish tapestries at Wawel Castle in Cracow Treasures of King Sigismund Augustus Jagiello. Fonds Mercator S. A., Antwerp.
- [11] SZABŁOWSKI J., MISIĄG-BOCHEŃSKA A., HENNEL-BERNASIKOWA M., PIWOCKA M. 1994. Arrasy wawelskie. Arkady, Warszawa.
- [12] TUTIN T. G., HEYWOOD V. H. i in. (red.) 1964–1980. *Flora Europaea*. Cambridge University Press, Cambridge, T. 1–5.